

Bitskey István
Eszterházy Károly helye Közép-Európa
művelődéstörténetében

Eszterházy Károly életművének megítélésében, kultúrtörténeti helyének meghatározásában mára már bőséges szakirodalom áll rendelkezésünkre, ez egyrészt megkönnyíti, másrészt bonyolultabbá is teszi kultúrtörténeti helyének kijelölését. Egyfelől támpontot jelentenek az egyháztörténeti, helytörténeti, művészettörténeti, könyvtörténeti kutatások eredményei, másfelől egymással nem mindenben harmonizáló értékelések és minősítések is megfogalmazódtak vele kapcsolatban. A kései barokk és a felvilágosodás eszmeköre között egyébként sem könnyű elkülöníteni az egyes eszmei, politikai, művészeti, vallási áramlatokat, az egri püspök sokoldalú műveltsége, európai tájékozottsága, főpapi–főispáni méltóságának egyidejű képviselése pedig még inkább megkívánja az árnyalt minősítések megfogalmazását. A róla kialakított összkép kialakításához jelen konferencia is sokban hozzájárult, mindezt most csak néhány karakterisztikusnak mutakozó jelenség hangsúlyozásával egészíthetjük ki.

Az első kérdés önként adódik, s így hangozhat: mit jelentett Eger város fejlődése számára Eszterházy püspöksége? Röviden azt válaszolhatnánk, hogy egy évszázados folyamat beteljesítője, megkoronázója volt ő. Beteljesítője annak a folyamatnak, amely a végvártól, a kereszténység védőbástyájától, a *propugnaculum christianitatis* szerepétől a *domus universitatis* létrehozásáig vezetett. Épületekben és városképben megmutatkozó látványos fordulat ez: a Rákóczi-szabadságharc idején még funkciója volt az egri várnak, a városképet még az erődítmény uralta, Európa-szerte még a fegyveres honvédelem szimbolikus helyeként tartották számon Egert, a történelmi és földrajzi kiadványokban a vár képe jelentette Eger szimbolikus reprezentációját. Majd a 18. század folyamán az egri egyházmegye püspök-főispánjai fokról fokra építik ki a belváros egyházi épületeit,

barokk templomait, kanonoki palotáit, közösségi tereit, s az építőkövek gyakran az egyébként is omladozóban lévő várfalak állagából kerülnek ki. Materiálisan is érzékelhető az átrendeződés, a fegyverek használati tereiről a spirituális és szellemi értékek megjelenítésének helyeire tevődik át a hangsúly, egyre inkább az utóbbiakra irányul a figyelem, eszerint módosul az értékrend a városon belül és kívül egyaránt. S ebben a folyamatban a líceum felépítése a csúcspont, Eszterházy teljesíti be azt a folyamatot, amelynek során már nem a vár, hanem az egyetemnek szánt palota lesz a város központi épülete, a kései barokk és a felvilágosodás szellemének megfelelő reprezentánsa. A vitézi virtus a múlt dicső tradíciója lett és maradt, a vár történelmi emlékezhellyé vált, a püspöki-főispáni székhelynek most már újabb kihívásokkal kellett szembenéznie. A 18. század utolsó harmadának korszerű értékeit Európa-szerte újabban teret hódító eszmék képviselték, a könyvek erejére támaszkodó tudáshalmozás, a racionálisabbá váló kegyesség, a muratorianizmus szellemének megfelelő katolicizmus, az európai barokk művészet áramába illeszkedő műalkotások váltak értékmérővé. Ez a folyamat már a szeminárumalapító Telekesy István idejében elindult, ezt folytatta Erdődy és Barkóczy, s ez végül Eszterházy idején ért delelőpontjára. Az ő idejében már a líceum épületében testet öltő értékek jelenítették meg azt az átütő erőt, amelynek alapján már „kis Róma”-ként és „magyar Athén”-ként kezdték emlegetni a várost. Eger városképi és szellemi arculatának meghatározó jelentőségű átrendezője volt tehát ő, beteljesítője a paradigmaváltásnak, annak a folyamatnak, amelynek révén a közép-európai főpapi székhelyekhez (a stájerországi Seckau-Grác, a csehországi Olmütz, a lengyel Gniezno érseksége) hasonló vagy azokat megközelítő szellemi nivóra emelkedhetett az egeri püspöki székváros. Újabban már nem csupán az Entz Géza és Voit Pál nevével fémjelzett magyar művészettörténeti kutatás, hanem például egy olasz monográfia is méltatja Eszterházy művészeti mecénatúráját, római kapcsolatait, építtető aktivitását, az ő idejét „magyar kulturális újjászületésnek” nevezi, aminek révén egyre inkább beépül a nemzetközi szakirodalomba Eger főpapjának

neve.¹ Ugyanebbe az irányba mutatnak a Collectanea Vaticana Hungariae újabban megjelenő kötetei, amelyeknek egyikében Antal Beatrix olasz nyelvű tanulmánya részletesen bemutatja a püspök római kapcsolatainak különböző formáit, főként az őt Rómából információkkal ellátó ágensek működését, akiknek köszönhetően Egerbe gyorsan és hitelesen jutottak el hírek a katolicizmus centrumából.² Ez minden esetre jelzése annak, hogy Eszterházy benne élt Közép-Európa szellemi vérkeringésében, jól ismerte kora egyházpolitikai erővonalait, de emellett tudományos és művészeti áramlatait is.

Római tanulmányai idején a fiatal Eszterházynak egy életre szóló európai kapcsolatrendszer alakult ki. Alumnustársai közül többekkel még hazatérte után is hosszú ideig ápolta barátságát. Közéjük tartozott Justus Wilhelm Graf von Praschma (1727–1795), aki később Breslau (ma: Wrocław) püspöki vikáriusa lett, továbbá Johann Heinrich Ferdinand von Franckenberg (1726–1804), a későbbi mecheni bíborosérsek. Mindketten sziléziaiak, a breslaui egyetemen végzett filozófiai tanulmányaik után kerültek Rómába,³ sok tekintetben az egri püspökhöz hasonló életpályát futottak be. Mindketten II. József egyházi és tanügyi programjának kritikusai voltak, Franckenberg különösen fájlalta, hogy udvarhűsége, Habsburg-ház iránti tisztelete és lojalitása konfliktusba került főpásztori elkötelezettségével, s így Bécs és Róma egyházpolitikai küzdelmeinek csataterére került.⁴ A jozefinista államegyházi tervek szerint a

¹ Maurizio TANI, *La rinascita culturale del '700 ungherese. Le arti figurative nella grande committenza ecclesiastica*, Roma, Gregorian University Press, 2005, 104–126. Jelen tanulmány az OTKA K 101 840. és a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-007 sz. projekt támogatásával készült.

² Beatrix ANTAL, *Károly Eszterházy, vescovo di Eger e la Curia Romana (1761–1799)*, in *Gli archivi della Santa Sede e il Regno d'Ungheria (secc. 15–20)*, a cura di Gaetano PLATANIA, Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, 175–190 (Collectanea Vaticana Hungariae, vol. 4).

³ Die tolerierte Universität. 300 Jahre Universität Breslau 1707 bis 2002, Hg. Norbert CONRADS, Stuttgart, Steiner, 2004, 135. Róluk bővebben: Winfried ROMBERG, *Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg: Wege der religiösen Reform im 18. Jahrhundert*, Sigmaringen, 1999 (Arbeiten zur schlesischen Kirchengeschichte, Bd. 8).

⁴ www.ostdeutsche-biographie.de/franjo04.htm (2010. aug. 5.)

teológusképzést államilag ellenőrzött intézményekre kellett volna korlátozni, s ennek Mechelen érseke ugyanúgy ellenállt, miként Batthyány József magyar érsek és Eszterházy Károly. Franckenberg az ugyancsak Sziléziából származó Johann Ignaz von Felbiger apáttal némileg párhuzamosan kísérelte meg a felvilágosodás korának racionális elveit a poszt-tridentinus katolicizmus felfogásával összhangba hozni, s noha törekvéseik csak felemás eredményeket értek el, a Habsburg Monarchia oktatásügyében mégis előrelépéseket hoztak.⁵ Az újabb szakirodalom szerint ez a Rómában tanult főpapi kör az ultramontán antijozefinizmus egyik jelentékeny komponense s a közép-európai katolikus klérus autonómiájának legfőbb védelmezője volt.⁶

Egyházpolitikai téren tehát a püspök ugyancsak betetőzője volt egy évszázados folyamatnak, mégpedig annak, amelyről Joachim Bahlcke monográfiája számol be. Ennek már a címe is beszédes: a partnerségtől a konfrontációig tekinti át a 18. századi magyarországi katolikus klérus és a bécsi udvar viszonyát. A szembenállás ugyan már Telekesy kurucpártisága révén is megmutatkozott, de a szatmári pacifikációt követően kézenfekvő és logikus politikai magatartásnak számíthatott a Hofburg és a hazai főpapi testület összefogása a rekatolizáció jegyében. Bécs szorgosan törekedett is arra, hogy lojális személyek kerüljenek a főpapi tisztségekbe, azt azonban mégsem tudta elkerülni, hogy a magyar arisztokrata származású püspökök Róma-hűsége és nemesi-rendi szemlélete konfrontálódjon a bécsi udvar abszolutisztikus kormányzási szándékával. Erdődy és Barkóczy lojalitása ugyan még töretlennek mutatkozott, Eszterházy egyház- és kultúraszervező aktivitása viszont szükségképpen vezetett előbb a dinasztikus kormányzással szembeni feszültséghez, majd antijozefinista álláspontjához. Bécs államegyházi szemlélete sértette a katolikus egyháznak felekezeti dominanciára törekvését,

⁵ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp. 1980, 455–456.

⁶ Joachim BAHLCKE, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 344.

ami odáig vezetett, hogy a püspökök a magyar alkotmányosság nevében visszautasították II. József egyházügyi rendelkezéseit. Bahlcke monográfiája szerint a magyar püspöki kar ekkoriban olyan politikai aktivitást fejtett ki, amely példa nélküli Európában, legfeljebb a belgiumi példa állítható vele párhuzamba. Eszterházy annak az egyházpolitikai történeti folyamatnak a részese, amelynek során a szövetségesekből politikai ellenfelek lettek, a klérusnak a dinasztiával való szövetsége és együttműködése konfrontációvá vált. A terjeszkedő államhatalommal szemben a Rómában tanult, művelt főpapság autonóm álláspontot foglalt el, s a nemzeti alkotmány sáncai mögé húzódva védte érdekeit.

De túl az egyházpolitikán, Eger főpásztora a tudományhoz fűződő viszonyában is korának új kihívásaihoz alkalmazkodott. Másutt már bővebben szólhattunk arról, hogy Károly püspök főpásztori példaképei a poszttridentinus itáliai főpapok voltak. Első renden Carlo Borromeo, Milánó érseke, a trentói zsinat utáni katolicizmus egyik legaktívabb egyházszervező főpapja, valamint XIV. Benedek pápa, a tudós egyházfő, akit az itáliai szakirodalom a teológiai racionalizmus és reformkatolicizmus, a *riforma lambertiniana* képviselőjeként tart számon. Míg az aszkézisben és az egyházszervezésben az előbbi, az egyházkormányzásban és a tudománypártolásban az utóbbi mentalitása hatott leginkább Eszterházyra, így válhatott nyitottá és fogékonnyá a korszerű szellemi áramlatok iránt. Ezt ezúttal egy beszédes példával, az egri orvoscépzés ügyével kíséreljük meg szemléltetni, mivel ez egyben a püspök európai látókörének bemutatását is elősegíti.

A Bolognában tanult tudós orvos, Markhot Ferenc – aki már Barkóczy idejében vármegyei főorvos lett – Eszterházytól minden támogatást megkapott ahhoz, hogy a jövődöbéli univerzításon orvosi fakultást létesíthessen. Kirurgusokat, bábákat, sebészeket oktatott Egerben, míg végül 1769-ben az általa szervezett *Schola medicinalis* keretei között az intézményes orvoscépzés tíz fővel

megindulhatott.⁷ Az oktatás tervezetéhez Markhot felhasználta Perliczy János Dániel Nógrád vármegyei főorvosnak a Helytartótanácsához benyújtott korábbi javaslatát, amely szerint Pesten nagy kórház és orvosi főiskola kellett volna felállítani, de ez akkor, az 1750-es évek elején nem valósult meg.⁸ Egerben tehát az akkoriban legkorszerűbbnek számító tervezet alapján indult meg a szervezés. Eszterházy az orvosképző intézetet az irgalmasrendiek (*Fratres Misericordiae*) kórházában november 5-én megnyitotta, az oktatás itt zajlott közel öt éven át. A püspök magáévá tette Markhot javaslatát,⁹ s ennek megfelelően előírta, hogy az előadásokat Boerhave *Institutio*-i alapján tanítsák, figyelembe véve tanítványainak frissebb eredményeit is, többek között Gerhard Van Swieten és Albrecht Haller kommentárjait.¹⁰ Hermann Boerhaave (1668–1738) a korabeli Európa legnevesebb orvostanára volt, Európa-hírű botanikus, anatómus és vegyész, a Leydeni Egyetemen a klinikai oktatás úttörője, a newtoni elmélet alkalmazója az emberi szervezet mechanizmusát illetően.¹¹ Tagja volt a Royal Societynek, a Francia Tudományos Akadémiának, előadásait hallgatta többek között Linné és Voltaire.¹² Tanítványa volt Albrecht von Haller (1708–1777), aki a felvilágosodás évszázadának nagyhatású polihisztor lett, mivel anatómus, kórboncnok, botanikus, filozófus és költő volt egy személyben.¹³ Ő lett a göttingeni Tudományos Társaság (Gesellschaft der Wissenschaften) elnöke, s éppen az egri orvosi fakultás alapítása előtti években jelent meg nyolc kötetes monográfiája az emberi test-

⁷ RINGELHANN Béla – SOÓS Imre, szerk., Emlékkönyv az egri Megyei kórház fennállásának 10. évfordulójára, Eger, 1960. 9–15. (Heves megyei Tanács Kórházának közleményei)

⁸ KOSÁRY Domokos, i.m. 163.

⁹ *Opinio nova super erectione studii medici Agriae in Hungaria*, közli, UDVARDY László, 1898. 42.

¹⁰ UDVARDY László, *Az egri érseki jogliceum története 1740–1896*, Eger, 1898. 46., SOÓS Imre 1967. 317.

¹¹ KOSÁRY Domokos, i.m. 159–160.

¹² KNOEFF, Rina, *Hermann Boerhaave, Calvinist chemist and physician*, Amsterdam, 2002 (History of science and scholarship in the Netherlands, 3.)

¹³ ELSNER, Norbert–Rupke, Nicolaas A., *Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2009

ről (*Elementa physiologiae corporis humani*, 1757–1766). Ugyancsak a holland tudós tanítványa volt Van Swieten, aki Bécsben honosította meg a korszerű orvostudományi módszereket, amelyeket azután Nagyszombatban is alkalmaztak. Ha még ehhez azt is hozzátesszük, hogy mind Boerhaave, mind Haller elkötelezett kálvinista volt, akkor Eszterháznak nemcsak orvostudományi tájékozottsága, hanem szakmai kérdésekben toleráns álláspontja is szembeötlő. Ez az adat egyben cáfolja is Kosáry Domokos fejtegetését, amely szerint Boerhaave csak a protestáns orvostudós körökben lett volna ismert, látható, hogy a püspök teljes határozottsággal foglalt állást a nagyhírű kálvinista professzor sok kiadást megélt orvostudományi könyvének (*Institutiones medicae*, Leiden, 1708) egri oktatása mellett, s a korszerűnek számító tudományos eredményeknek a közvetítését rendelte el a létesítendő orvosi fakultáson. Gál Tibor tanulmánya meggyőzően mutatta be, hogy 1784-ig – amíg a püspök hitt az egyetemi terv megvalósulásában – igyekezett beszereztetni a képzéshez szükséges legkorszerűbb külföldi köteteket, több mint 300 orvosi szakkönyv regisztrálható jelenleg a főegyházmegyei bibliotéka állományában.¹⁴

Szakszerűség és tolerancia jellemezte az egri alapítást, Mária Terézia tanácsosai ennek ellenére sem támogatták azt, az uralkodói engedély késett, a Bécshez közelebb eső nagyszombati fakultás – amely éppen ebben az időben vált királyi intézménnyé – kapott elsőséget, s így az egri medikusképzés megakadt. Ezzel nem csupán a város szellemi élete, de a keleti országrész egészségügye is sokat veszített. Egy adat szerint azonban Markhot még hetvenkét éves korában sem tett le arról, hogy Egerben orvosképzést indíthasson be, erre vonatkozóan nyilatkozott Eszterháznak, amikor a „*kalapos király*” halála után ismét felcsillant a remény az egyetem ügyében.¹⁵

¹⁴ GÁL Tibor, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei*, Kaleidoscope, 1(2010), 120–153.; GÁL Tibor, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár orvostudományi könyvei*, in *De libris et bibliothecis*, szerk. CZEGLÉDI László, MONOK István, Eger, Líceum Kiadó, 2011. 9–43. (A helyi érték, Sectio Iuvenum, 1.)

¹⁵ RINGELHANN Béla–SOÓS Imre, *i. m.* 136.

Királyi engedély továbbra sem érkezett, Markhot viszont így is tovább dolgozott: bábák és sebésmesterek számára tartott anatómiai demonstrációkat a líceum egyik termében.

Végezetül talán nem lesz érdektelen, ha két kis jelenet felidézésével kíséreljük meg kiegészíteni Eszterházy püspök jellemzését. Köztudott, hogy elődjétől, Barkóczy Ferentől sok tekintetben eltért az utód szemlélete, így a két püspök egy-egy vendéglátási eljárásnak összevetése talán nem lesz tanulság nélküli.

Barkóczy pompakedveléséről, többek között reprezentatív vendéglátásairól számos adat maradt fenn. Az egyik elbeszéli Franciaország szentpétervári nagykövetének egri tartózkodását, amikor 1757. március 31-én Strassburgból székhelyére tartva itt meg szállt. Az örgróf-nagykövet, Paul-François de Galluccio, Marquis de l'Hopital szíves fogadtatásra talált Eger püspökénél, aki az egész kíséretet palotájában látta vendégül. Miként a nagykövet kísérfőjének, De Fougières örgrófnak a naplójából ismeretes, a püspök pincelátogatásra invitálta a vendégeket, s a beszámoló szerint a főpapi pincészet hatalmas méretével, sziklába vájt utcáival szinte egy földalatti városhoz volt hasonlatos. Gyertyákkal vezették őket körül a mintegy hatezer hordó („six mille pieces de vins”!) bort tartalmazó pincében, ahol igen kellemes időt töltöttek el.¹⁶ Hozzátehetjük: a beszámoló íróját nyilván lenyűgözte a püspöki pince gazdagsága, így a bor mennyiségét alighanem erősen túlbecsülte.

Elődjével szemben Eszterházy egészen máshová hívta vendégeit. Kazinczy Ferenc a *Pályám emlékezete* lapjain számol be arról, hogy

¹⁶ „Mr le Marquis de l'Hopital a été reçu par l'évêque avec grandeur et magnificence. Tout ce qui a l'honneur de l'accompagner fut logé dans le palais épiscopal. Il n'est remarquable que par les caves qui sont d'une grandeur immense, toutes taillées dans le roc et distribuées par rues, comme une ville bien percée. Elles contenoient alors pré de six mille pieces de vins excellents, qui toutes furent illuminées de leurs chandelles quand on a proposa á Mr l'Ambassadeur d'en faire la visite. La singularité de cette fête causa de la surprise aux spectateurs et formoit en même temps un coup d'œil agreable”. Charles KECSKEMÉTI, *Notes, rapports et témoignages francais sur la Hongrie 1717–1809*, Paris–Bp.–Szeged, 2006, 37–38 (Documenta Hungarorum in Gallia, II).

egri látogatása alkalmával 1787-ben fogadta őt a püspök. Ekkor Eszterházy „megparancsolá, hogy líceumába, bibliotékájába vezessenek el, s akará hallani észrevételeimet, kivált az architektúrára nézve, miben a püspök Rómában tanulván, leckéket veve és a festésre”.¹⁷

A két vendéglátás leírásában – cseppben a tenger – akár tükröződését is felfedezhetjük a két főpap eltérő karakterének. A Fuorcontrasti villát építtető Barkóczy Ferenc barokk főúr, az életkedv és fényűzés korántsem volt idegen tőle, míg utóda láthatóan a szellemi teljesítményt helyezte mindenek fölé, racionálisabb, praktikusabb szemlélet jellemzi, nem pincét, hanem könyvtárat és freskókat mutat szellemi értékekre fogékony látogatójának. Egyház-kormányzati intézkedéseiben is megmutatkozó racionalizmusára már korábban felfigyelt a szakirodalom.¹⁸

Az újabb kutatások, méltatások és elemzések végeredményben azt jelzik, hogy Eszterházy Károly sokrétű tevékenysége a kései barokk kor átalakuló értékrendjének felelt meg, a korszak új kihívásaira autentikus válaszokat adott. A líceum megépíttetésével új arculatot szabott a városnak, a végvár helyett a tudomány fellegvára vált Eger szimbolikus reprezentációjának kifejezőjévé. A püspöki könyvtár létesítésével ablakot nyitott Európára, megteremtve a régió kulturális felzárkózásának lehetőségét. Egyetemalapítási terve összhangban volt az új kihívásokkal szembesülő, megújulást igénylő katolicizmus szellemével, más kérdés, hogy épp ezért ütközött is a bécsi udvar abszolutisztikus egyházpolitikájával, teréziánus–jozefinus törekvéseivel, de még így is – felemás eredményeivel is – maradandó értékeket hozott létre. Az barokk pompa helyébe a tudásnak és a művészetnek a palotájával alakított ki új értékrendet, az *ars* fényeit a *sapientia* és *erudicio* szolgálatába állította, ezzel felelt a felvilágosodás korának kérdéseire, dilemmáira, szavak helyett tet-

¹⁷ KAZINCZY Ferenc, *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, sajtó alá rend. SZAUDER Mária, Bp. 1979, 305 (Magyar Remekírók).

¹⁸ KÁDÁR László, *Eszterházy Károly racionalizmusa*, in *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár (1793–1993)*. Emlékkönyv, szerk. ANTALÓCZY Lajos, Eger, 1993, 69–81.

tekkal és időtálló alkotásokkal kapcsolódva be a korszak szellemi életét meghatározó vitákba, ezért méltán illetheti meg őt előkelő hely nem csupán a hazai, de a közép-európai művelődés történetében is.